

ДОСТУПНІСТЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ

Л. ШЕВЧЕНКО,

доктор економічних наук

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

м. Харків

Виявлено зв'язок між доступністю вищої освіти та фінансовими можливостями її здобуття. Охарактеризовані причини та корупційні форми платної освіти. Особливу увагу приділено негативним ефектам обмеження доступу до «елітаризації» освіти.

Установлена связь между доступностью высшего образования и финансовыми возможностями его получения. Охарактеризованы причины и коррупционные формы платного образования. Особое внимание уделено негативным эффектам «элитаризации» образования.

In the article the connection between accessibility of the higher education and financial possibilities to be educated is determined. The reasons and corruption forms of the requiring payment education are defined. The special attention is given to negative effects of the transformation education for elite only.

Ключові слова: вища освіта, освітнє благо, доступність освіти, комерціалізація освіти, корупційні форми платної освіти, елітарна освіта.

Національні економічні інтереси в освітній сфері полягають у тому, аби освіта виконувала покладені на неї функції: набуття, розширення та безперервного оновлення знань; зростання продуктивності праці та індивідуальних доходів працівника; збалансування ринку праці, забезпечення його робочою силою відповідно до змін попиту на працю; соціального захисту працівників від безробіття. За деякими розрахунками, в Україні заробітна плата залежить від освітньо-професійного рівня зайнятих на 50%, продуктивність праці — на 32–38%, кількість винаходів — більше ніж на 50%. При цьому освітні чинники в сукупності на 50–80% забезпечують позитивну динаміку результатів інноваційної діяльності¹.

Однією з найважливіших умов виконання вищою професійною освітою своїх функцій є її доступність. Як соціологічні, так і економічні теорії освіти визнають, що справедливість доступу до освіти виражається в мінімальній залежності від соціального походження і в максимальній залежності від здібностей і зусиль студентів. Відповідно до Універсальної декларації прав людини вища освіта

повинна бути однаково доступною всім «на основі заслуг». Інакше освіта посилює існуючу соціальну нерівність. Відповідно до українського законодавства, доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту на принципах рівності, визначених статтею 24 Конституції України, означає, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створювати можливості для реалізації цього права².

Втім, усі дослідники визнають, що в реальному житті можливість здобути вищу освіту залежить від багатьох соціально-демографічних чинників. Серед них: доходи родини (необхідні для прямих витрат — оплати навчання, і альтернативних — утримання дитини під час навчання); склад родини (неповні родини, великі родини та родини з великою кількістю дітей мають менші шанси); освіта батьків; персональні характеристики — стать, здоров'я, релігія, цінності, норми; рівень викладання та одержані знання у школі; регіон проживання (необхідність оплати транспорту, гуртожитків тощо); рівень поінформованості про можливості навчання за різними спеціальностями в різних ВНЗ; обсяги сімейного капіталу — матеріального, фінан-

¹ Антонюк В. П. Оцінка та забезпечення розвитку людського капіталу України: автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.07 / В. П. Антонюк; [ДНУ]. — Донецьк, 2008. — С. 16–17.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти № 1–4/2004), № 5-рп/2004 від 4 березня 2004 р. — Електронний ресурс. — Режим доступу: [http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list? currDir=9504](http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9504).

сового, людського, соціального, культурного; інші чинники³.

Одночасно науковці наголошують і на очевидному зв'язку між доступністю вищої освіти і фінансовими можливостями її здобуття: доступність — результат, а спроможність платити — один із чинників, що впливає на досягнення такого результату. В українському суспільстві доступність вищої освіти пов'язується також із перспективою навчання в одному з престижних ВНЗ країни.

Ми розглянемо лише економічний аспект цієї проблеми і спробуємо довести, що, по-перше, «розподіл витрат» на вищу освіту між державою і здобувачами освіти в сучасній ринковій економіці в багатьох випадках є виправданим; по-друге, платність освіти може набувати різних, у тому числі тінювих (корупційних) форм, збільшуючи загальні витрати на навчання і породжуючи низку негативних ефектів; по-третє, «елітаризація» вищої освіти формує освіту закритого типу, перетворюючи освітню послугу на суспільне благо, що виключається зі споживання. У результаті створюються різні можливості доступу до освітніх ресурсів для різних верств населення.

Політика «розподілу витрат» означає перекладання частини витрат ВНЗ на студентів. Відомий американський економіст Д. Джонстоун⁴ називає три причини існування цього явища, які істотно різняться за своїми економічними, політичними та ідеологічними засадами.

Перша — обмеженість фінансових, матеріальних і людських ресурсів ВНЗ, що не дозволяє дати освіту всім бажаним. Відчутне збільшення як приватного, так і державного попиту на вищу освіту, постійне зростання вартості навчання одного студента та конкуренція з боку інших статей видатків державного бюджету (наприклад, охорони здоров'я або захисту довкілля) змусили державні ВНЗ практично в усьому світі не тільки запровадити плату за навчання, а й займатися підприємницькою діяльністю та розраховувати на благодійність.

Друга — правильне тлумачення поняття рівності: ті, хто користується благами, повинні брати на себе принаймні частину витрат. Адже в процесі навчання людина формує людський капітал, який потім дає їй можливість заробляти більше грошей. Що ж стосується начебто «безплатної» вищої освіти, то насправді вона оплачується тими громадянами, які сплачу-

ють податки. А от здобувають її не всі, а лише ті, хто навчається. Причому користуються освітніми благами переважно представники середнього класу або родини з високими доходами. Для них навчання за державний кошт перетворюється на своєрідну державну субсидію або (за невисокої оплати навчання) — трансфертний платіж із державного бюджету.

Третя — неоліберальне уявлення про те, що плата за навчання є ціною на товар, який дорого коштує і користується високим попитом. Це додає до вищої освіти певні елементи ринкової системи, одним з яких є ефективність функціонування: оплата деякої частини вартості навчання повинна зробити студентів та їхні родини більш розбірливими споживачами, а ВНЗ змусити задуматися про реальну вартість навчання. Існує також можливість залучення коштів приватних фірм, які можуть оплачувати підготовку у ВНЗ потрібних їм фахівців. Крім того, одержання приватних коштів зробить ВНЗ більш чутливими до індивідуальних і суспільних потреб.

Така постановка питання змушує ще раз звернутися до трактування економічної природи освітнього блага. До цього часу існують прямо протилежні думки: одні дослідники вважають, що вища освіта є суспільним благом, на яке має право кожний громадянин, інші характеризують освіту як приватне благо (комерційну послугу). У багатьох розвинених країнах превалює ідея розвитку вищої освіти як суспільного блага. На цьому наголошується у підсумковому документі саміту «групи восьми» «Освіта для інноваційних суспільств у XXI столітті» (Санкт-Петербург, 2006), у Комюніке Всесвітньої конференції з вищої освіти «Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку» (Париж, 5–8 липня 2009 р.), в Універсальній декларації прав людини.

На наш погляд, вища професійна освіта дійсно мала б ознаки суто суспільного блага, якби її послуги: 1) споживалися всіма громадянами країни незалежно від того, платять вони за них чи ні, без будь-яких обмежень і виключень будь-кого зі споживачів; 2) не були вибірковими, тобто надавалися усім споживачам в однаковій кількості; 3) споживалися людьми тільки разом, колективно, а обсяг індивідуального споживання освітніх послуг дорівнював обсягові їх колективного споживання. На розвиток освіти як суспільного блага прямо вказує її фінансування державою за рахунок видатків із державного

³ Рощина Я. М. Доступность высшего образования: по способностям или по доходам? / Я. М. Рощина // Университетское управление. — 2005. — № 1 (34). — С. 69–79; Социология образования: учеб. пособие / под. ред. Д. В. Зайцева. — Саратов: Изд-во СГТУ, 2004. — С. 2; Доступность высшего образования в России / отв. ред. С. В. Шишкин; Независимый институт социальной политики. — М., 2004. — С. 73–74. — Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.socpol.ru/publication/pdf/dvo.pdf>; Рощина Я. М. Кому в России доступно высшее образование? / Я. М. Рощина // Межд. конф. «Доступность высшего образования: вызовы для стран с переходной экономикой», Москва, 29–30 июня 2004 г. — Электронный ресурс — Режим доступа: http://www.socpol.ru/research_projects/conf_ed/section2.pdf.

⁴ Джонстоун Д. Финансирование и доступность высшего образования: международные сравнительные исследования оплаты обучения и мер финансовой поддержки / Д. Джонстоун // Семинар «Финансирование и доступность высшего образования», Уральский гос. ун-т, 15 июня 2006 г. — Электронный ресурс. — Режим доступа: [http://unimngt.eunnet.net/unimng/№2\(16\)_2001/win](http://unimngt.eunnet.net/unimng/№2(16)_2001/win).

бюджету, або за рахунок коштів як центрального, так і місцевих бюджетів. Саме як суспільне благо освіта сприяє утворенню загального позитивного зовнішнього ефекту у вигляді підвищення рівня освіченості, культури і продуктивності нації.

Вища професійна освіта мала б ознаки суто приватного блага, коли б: 1) регулювалася винятково ринковим механізмом, спрямованим на задоволення платоспроможних потреб певної частини населення; 2) кожна одиниця освітньої послуги (навчальний курс, навчальний предмет) передавалася споживачу за окрему плату; 3) знання розглядалися як інвестування в людський капітал, які приносять прибуток, а високий рівень професійної освіти — як запорука індивідуального соціального захисту.

Насправді ж професійна освіта належить до змішаних благ, а точніше — до спільних (спільно споживаних), або суспільно-приватних благ. Її характеризують: 1) висока конкурентність абітурієнтів при вступі до ВНЗ: на всіх бажаючих навчатися у ВНЗ місце просто не вистачає, тому здійснюється їх конкурсний відбір; 2) низькі можливість і доцільність виключення людини (студента) з кола споживачів блага — освітньої послуги; 3) дедалі більша орієнтація пропозиції освітнього блага на індивідуальні потреби його споживачів. Упровадження у ВНЗ дисциплін за вибором, стимулювання індивідуальної роботи студентів, підготовка дипломних проектів з орієнтацією на майбутнє місце роботи випускників — тому підтвердження.

Причому в міру зростання рівня освіти приватний ефект навчання стає більш значущим порівняно із суспільним ефектом. На це вказує аналіз співвідношень «приватні витрати — приватні вигоди» та

«суспільні витрати — суспільні вигоди» у сфері освіти, запропонований Р. М. Нуреевим⁵. На його думку, більша частина освітніх послуг нині надається державою безплатно, через це виникає природне бажання одержати ці блага в максимальній кількості, незалежно від зростання їх віддачі. Здобута освіта є тим суспільним благом, яке збільшує розрив між очікуваними приватними вигодами (Private Benefits — PB) і приватними витратами (Private Costs — PC). Оскільки цей розрив зростає з кожним роком навчання і стає максимальним саме під час навчання у вищій школі, виникає природна тенденція до зростання тривалості навчання, незалежно від віддачі, яку це навчання могло б дати, і стійкий попит на вищу освіту (рис. 1).

Співвідношення між суспільними вигодами (Social Benefits — SB) і суспільними витратами (Social Costs — SC) інше. Суспільна вигода зі зростанням часу навчання збільшується не так швидко, як зростають суспільні витрати (рис. 2). У Росії максимальний суспільний ефект досягається десь на стадії середньої професійної освіти, умовно N років. Природно, що ця величина неоднакова для різних країн.

Отже, оскільки вища освіта належить до суспільно-приватних благ, то й витрати на неї мають складатися із суспільних (державних) і приватних. Враховуючи ж зростаючий приватний ефект навчання, дедалі більшого значення має набувати приватне фінансування вищої освіти.

С. А. Мицек⁶ конкретизує проблему таким чином: державним фінансуванням мають покриватися лише ті соціальні потреби, у фінансуванні яких окремі громадяни не мають чітко визначених особистих (приватних) вигод або ці особисті (приватні) виго-

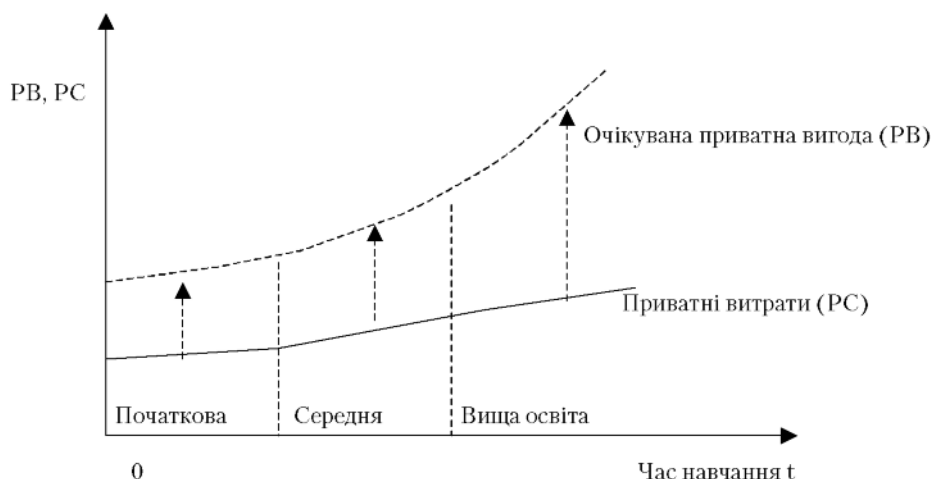

Рис. 1. Приватні витрати і вигоди у початковій, середній і вищій школі у «третьому» світі

⁵ Нуреев Р. М. Проблемы развития человеческого капитала в России / Р. М. Нуреев // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна, 2008. — Вип. 34-1. — С. 16.

⁶ Мицек С. А. Финансирование и доступность высшего образования / С. А. Мицек // Университетское управление. 2001. — № 2. — Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.umj.ru/index.php/pub/inside/168>.

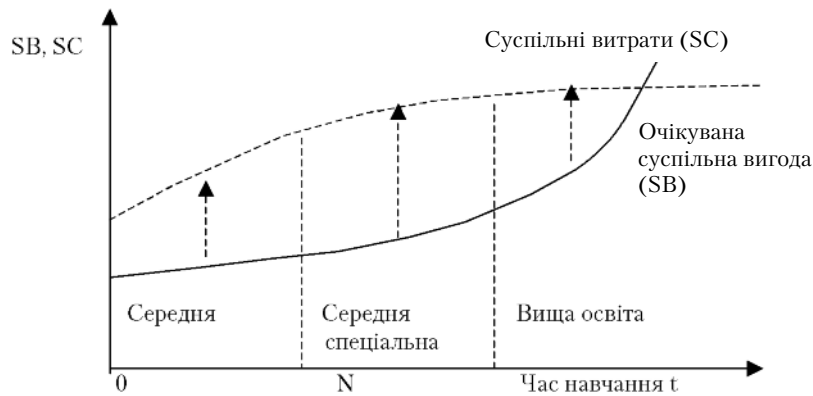

Рис. 2. Суспільні витрати і вигоди в середній, середній спеціальній і вищій освіті в країнах, що рухаються наперед

ди не покривають необхідних затрат: утримання армії, правоохоронних органів, фундаментальної науки, підтримка бідних, охорона довкілля тощо. У сфері освіти держава має фінансувати початкову і середню освіту, а також ті види знань, потреба суспільства в яких є високою, а суспільні вигоди перевищують приватні вигоди їх носіїв: 1) знання, що мають важливе значення для збереження культурної оболонки суспільства (підготовка шкільних учителів, музейних працівників, фахівців у галузі теорії музики або історії літератури, істориків тощо); 2) військову освіту й підготовку працівників правоохоронних органів; 3) підготовку фахівців для роботи в секторах суспільства, непривабливих з точки зору зарплати та інших характеристик (сільське господарство, соціальні працівники). Одержання спеціальних знань понад цей стандарт повинно фінансуватися батьками учнів.

Та чи готове суспільство до такої практики? Співвідношення між приватними і державними джерелами фінансового забезпечення має національну специфіку і багато в чому залежить від ступеня економічного розвитку країни та рівня усвідомлення ролі освіти для економічного процвітання⁷. Так, в англосаксонських країнах — Великій Британії, США і Австралії — в силу історичних причин освіта розглядається переважно як «приватне благо», відповідальність за яке лежить на окремому громадянину. Тому й плата за навчання є скрізь, у тому числі і в державних університетах. У 1997 р. згідно з Трудовим

договором Велика Британія першою в Європі зробила оплату вищої освіти офіційною політикою уряду.

У континентальній Європі система освіти традиційно вважається сферою відповідальності суспільства, а за її фінансування відповідає держава і уряд. Проте й тут починають визнавати, що кваліфікація фахівця з вищою освітою надає індивіду додаткові можливості щодо вибору професії, одержання вищої зарплати, кар'єрного зростання. Тому навчання в університеті — це не лише «суспільне», а й «приватне» благо, тобто «не-суспільне»⁸. У 2001 р. Австрія стала першою німецькомовною країною, яка ввела плату за навчання.

Зазначимо також, що додаткове фінансування ВНЗ за кошти студентів та їхніх родин є однією з основних рекомендацій Світового банку і більшості експертів із розвитку, які вважають цей захід важливим рішенням для державних ВНЗ в умовах зростання проблем їх фінансування⁹.

Українську освіту до комерціалізації підштовхують, з одного боку, постійне зростання попиту населення на вищу освіту, а з другого — недостатня фінансова підтримка освітньої сфери державою. Безплатність вищої освіти в Україні означає, що громадянин має право здобути її відповідно до стандартів вищої освіти без внесення плати в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (частина четверта статті 53 Конституції України) у межах обсягу підготовки фахівців для загально-суспільних потреб (державного замовлення)¹⁰. Уся

⁷ Ярмук О. В. Образовательные услуги в системе инновационного развития / О. В. Ярмук // Вісник Харківського нац. унів.-ту. Збірник наук. праць. Серія «Економіка», 2009. — № 851. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/VKhNU/Econ/851/09jovcir.pdf>.

⁸ Герлах И. Новые вызовы политике доступности высшего образования / И. Герлах // Межд. конф. «Доступность высшего образования: вызовы для стран с переходной экономикой», Москва, 29–30 июня 2004 г. — Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.socpol.ru/research_projects/conf_ed.shtml.

⁹ Лукьянченко Н. Д. Трансформация высшего образования в его взаимодействии с рынком труда: зарубежный опыт / Н. Д. Лукьянченко, А. М. Рыбников. — Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Prvs/2007_3/1115.pdf.

¹⁰ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти № 1–4/2004), № 5-рп/2004 від 4 березня 2004 р. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list? currDir=9504>.

інша підготовка фахівців у ВНЗ здійснюється платно. У деяких державних ВНЗ на частку платного навчання припадає до 50–60% надходжень.

Свої корективи до фінансування освітньої галузі внесла і фінансово-економічна криза. Якщо в 2007 р. на освіту було витрачено 7% ВВП, то в 2009 р. планувалося вже 6% ВВП (замість 10% ВВП, що передбачено в статті 61 Закону України «Про освіту»). На фінансування вищої освіти спрямовується в середньому 30,9% загальної суми видатків на освіту, у той час як цей норматив має становити не менше 40%¹¹. На 12% зменшено загальний фонд прикладних досліджень у ВНЗ. За таких умов залучення коштів студентів, відкриття програм платної додаткової професійної освіти, проведення наукових досліджень на замовлення, розвиток непрофільної діяльності реально зміцнюють фінансову базу ВНЗ та диверсифікують джерела фінансування.

Водночас рівень оплати за навчання постійно зростає. Вже зараз дешевше, ніж в Україні, вищу освіту можна здобути в Німеччині (у державних ВНЗ вона безплатна, усім нараховують стипендію), Швеції (але тут не всі студенти одержують стипендію), а також Франції і Чехії (навчання безплатне або майже безплатне, але потрібно знати мову країни). Зіставним по вартості з Україною є навчання у приватних ВНЗ Польщі, Німеччини, Чехії і Швейцарії¹². Причому це відбувається на тлі зростаючої економічної нерівності населення України, яка є вищою, ніж, наприклад, у скандинавських країнах, у 4–5 разів і навіть у 1,5 разу, ніж у США¹³. Як наслідок — стрімкий розвиток платної освіти розширив можливості вступу до ВНЗ для верств населення із середніми і високими доходами, але створив нездоланні економічні бар'єри для дітей із родин з низькими статками.

Не випадково в Україні до впровадження комерційної (платної) системи освіти позитивно ставляться лише 7,2% опитаних, негативно — 78,1%. За даними Центра Разумкова, у 2002 р. доступність якісної вищої освіти засвідчили 10,9% опитаних, у 2004 р. — 11,2%, у 2006 р. — 13,7%. Вважали її недоступною відповідно 82,5, 82,3 і 77,4%. У 2008 р. мали можливість дати хорошу освіту дітям або онукам усього 30,8 % опитаних¹⁴.

Слід зважати й на те, що під платністю навчання українці розуміють усю сукупність витрат, які несе

родина учня (студента): офіційно встановлену плату за навчання, плату за підручники, оплату репетиторів або підготовчих курсів, хабарі при зарахуванні до ВНЗ та під час сесії, «спонсорську підтримку ВНЗ». Останнім часом реальну загрозу доступності вищої освіти становлять тіньові форми оплати освітніх послуг, насамперед хабарництво і різного роду пільги.

«Хабаронавчання», як влучно висловилися російські вчені Є. Б. Галицький і М. І. Левін¹⁵, поширилося майже в усіх країнах СНД. Поряд з офіційно безплатною і офіційно платною освітою сформувалася підсистема офіційно безплатної, а реально платної, корупційної освіти. Вона має дві складові: «сірий» сектор — неофіційні платежі, що не суперечать законодавству (приватне репетиторство); «тіньовий» сектор — корупційний за своєю природою. Тут має місце використання певними суб'єктами свого офіційного статусу, посади, службових повноважень для одержання незаконного прибутку та ренти. Причому корупція в освіті існує і в державному, і в комерційному секторі освіти. Вона поділяється на верхівкову (керівництво ВНЗ) і низову (викладачі, вихователі, співробітники адміністрації). На цих рівнях корупція розрізняється за видами і формами доходу відповідних економічних агентів.

Масштаби корупційного сектора у вищій освіті постсоціалістичних країн доволі значні. Згідно з даними опитувань фонду «Суспільна думка», за вступ до ВНЗ і під час навчання у ВНЗ у 2005/2006 навчальному році росіяни дали хабарів на 618 млн дол. Хабарі склали приблизно 40% усіх витрат, які понесли родини на стадії вступу дітей до ВНЗ. Хабар за вступ на платне (!) відділення одного із найпрестижніших московських ВНЗ у 2008 р. становив 100 тис. євро. За оцінками ЮНЕСКО, обсяг корупції лише за час літньої сесії 2009 р. у російських ВНЗ дорівнював 150 млн дол. Регулярно платять за екзамен і заліки до половини студентів ВНЗ і систематично беруть хабарі до третини викладачів¹⁶.

В Україні системних досліджень хабарництва у вищій школі немає. Проте, як свідчать дослідження соціологічної служби Центру Разумкова (20–28 липня 2009 р.), 28,2% опитаних вважають, що у вищій школі все охоплено корупцією, а 42,3% — що корупція дуже поширена. У те, що корупції практично не-

¹¹ Бенедік Ю. Ю. Стан і тенденції фінансування вищої освіти в Україні // Ю. Ю. Бенедік. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=23>.

¹² Яворская Н. В госвузах Европы образование дешевле, чем в Украине / Н. Яворская. — Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://osvita.ua/vnz/abroad/4143>.

¹³ Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів (проект). — Електронний ресурс. — Режим доступу: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=47920&cat_id=46017&showHidden=1.

¹⁴ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.uceps.org/ukr/socpoll.php>.

¹⁵ Галицький Е. Б. Взяткообучение и его социальные последствия / Е. Б. Галицкий, М. И. Левин // *Вопр. образования*, 2008. — № 3. — С. 105.

¹⁶ Взятка за ум // *Курьер Российской академической науки и высшей школы*, 2009. — № 6–7 (210–211). — Июнь-июль. — Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.courier-edu.ru/cour0967/0.html>.

має, вірять лише 3% респондентів¹⁷. На це ж вказують і результати моніторингу Товариства Лева «Вступ-2009 очима громадськості»: 63% абітурієнтів переконані, що корупція у ВНЗ залишилась¹⁸. Окремі опитування студентів виявили, що навіть за умов вступу до ВНЗ за результатами незалежного тестування абітурієнтам пропонують вступити до провідних ВНЗ країни за 11–12 тис. дол. Під час вступної кампанії 2009 р. на «гарячу лінію» Міністерства освіти та науки України надійшло близько 3 тис. звернень громадян із приводу корупції¹⁹. Висловлено й надто критичну думку про те, що в Україні фактично згорнуто процес навчання і замість цього сформована мережа торгівлі дипломами, починаючи прямо зі вступної кампанії. Купити знання неможливо, тому всі купують дипломи. І не в деяких комерційних закладах, а в державному масштабі²⁰.

За таких умов відмова від незалежного тестування абітурієнтів та повернення до вступних іспитів до ВНЗ на догоду ректорському корпусу, як це пропонують чергові «реформатори» освіти в новому українському Уряді, буде більш ніж очевидно поступкою хабарництву та «тінізації» освіти.

Корупцію у вищій освіті провокують: дефіцит місць у ВНЗ; низька офіційна зарплата викладачів у більшості навчальних закладів; «моральна підтримка» суспільства, яка сприяє самовиправданню корупціонерів та низькій імовірності їх викриття. Потрібно враховувати й те, що освітні послуги у вищій школі надаються, як правило, локальними монополістами (за місцем знаходження ВНЗ, за якістю і специфікою знань), а «локальність» часто має вирішальну роль у намаганні споживача одержати освіту в тому чи іншому ВНЗ. Монополістичні властивості цієї послуги обумовлюють можливості відбору споживача, зокрема за рівнем підготовки до одержання знань (що позитивно). Однак це ж відкриває шлях і для корупції, роблячи освіту у відповідному ВНЗ «дефіцитом». Хабар стає «ціною використання» освітньої послуги, що встановлюється за моделями торгу або послідовного торгу. Результат — розмір і форма хабара — залежить від обох учасників, від обсягу і типу послуги, що надається, а також від ризиків для обох учасників, пов'язаних із покаранням і зі сподіваннями виконання партнерами взятих на себе зобов'язань²¹.

Новим інституціональним бар'єром у набутті вищої освіти в Україні виявилася й система пільг, за-

проводжених при вступі до ВНЗ. У 2009 р. в Україні близько 4,5% з 380 тис. випускників шкіл було законодавчо дозволено стати студентами поза конкурсом — усього лише за умови подання ними сертифіката про складання тестів з мінімально допустимою кількістю балів. Серед них за інших рівних умов переважне право на зарахування до вищих навчальних закладів мали шість категорій абітурієнтів; за окремим конкурсом (цільовий прийом) — три категорії; певні особи зараховувалися за результатами співбесід. «Освітні» пільги одержали лише учасники міжнародних олімпіад, призери IV етапу Всеукраїнських учнівських олімпіад, III етапу Всеукраїнських конкурсів-захистів науково-дослідницьких робіт учнів-членів МАН.

Фактично ж «пільговизація» освіти обернулася на систему дискримінації абітурієнтів за критерієм здоров'я. З'явилися й нові корупційні схеми, створені медичними закладами і знов-таки ВНЗ. Є факти, коли довідку про інвалідність для одержання пільги при вступі до ВНЗ лікарі «оцінювали» в 10 тис. дол.²² А втім і ВНЗ пільговики виявилися вигідними: після того як абітурієнти, які не потрапили на бюджетне навчання або вступили до інших ВНЗ, забрали свої документи, частину «пільговиків» можна було зарахувати на загальних підставах. Тобто один раз продавши державі бюджетне місце з вигодою для ВНЗ, використовуючи систему пільг як прикриття, можна продати це бюджетне місце, але вже батькам за хабар, який піде до власної кишені.

Загрози доступності вищої освіти містяться й у відтворенні так званої «елітарної освіти». Г. К. Ашин²³ розрізняє елітну й елітарну освіту. Під «елітною освітою» він розуміє: по-перше, освіту високої якості; по-друге, освіту, спрямовану на підготовку еліти, — політичної, економічної, культурної. Така освіта має відкритий характер, охоплює підготовкою слухачів із високими інтелектуальними здібностями, представників будь-яких верств, класів, груп. Критерієм їх відбору є не знатність, багатство або зв'язки, а саме інтелектуальні та інші якості особистості, людські таланти.

«Елітарна освіта» — це освіта для еліти, для вузького кола вихідців з елітних родин. Соціологи розрізняють «еліту крові» (критерій знатності, що домінує у традиційному суспільстві), «еліту багатства» (критерій, який є основним для індустріаль-

¹⁷ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.uceps.org/ukr/socpoll.php>.

¹⁸ Керик О. Пільгові студенти / О. Керик. — Електронний ресурс. — Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/high_school/4530.

¹⁹ 20 вузів лишилися ліцензії за взяточництво. — Електронний ресурс. — Режим доступу: http://ubr.ua/fulnews/rus/uje_20_vuzov_lishilis_licenzii_za_vzjatocchnichestvo-22830.

²⁰ Братья Капрановы. Высшее образование или лоходром? / Братья Капрановы // Зеркало недели, 2009. — 12–18 сентября.

²¹ Галицкий Е. Б. Взяткообразование и его социальные последствия / Е. Б. Галицкий, М. И. Левин // Вопр. образования, 2008. — № 3. — С. 108.

²² У вузи по-новому: хабарі вищі, схеми складніші. — Електронний ресурс. — Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/high_school/4379.

²³ Ашин Г. К. Проблемы элитного образования в зарубежной социологии / Г. К. Ашин // Социологические исследования, 2005. — № 2. — С. 87–95; Ашин Г. К. Элитное образование / Г. К. Ашин // Общественные науки и современность, 2001. — № 5. — С. 82–99.

ного суспільства) та «еліту знань» (пріоритетний критерій для інформаційного суспільства). У такий спосіб еліта «природно» відтворює себе.

Елітарна освіта виникає внаслідок рідкості якогось виду знань або професії, високої якості освітніх технологій і фахової підготовки викладачів окремих ВНЗ, високого рейтингу самого навчального закладу, а також обмеженості вступу до нього, а отже, престижності споживання такого освітнього блага. До розвитку елітарної освіти підштовхує і демонстраційна поведінка здобувачів освіти. Вони вимагають такого поєднання професорського складу і методик освітнього процесу, за якого вихід придатних студентів істотно збільшується, але кількість місць у навчальному закладі різко скорочується, а вартість одного платного місця стрімко зростає. Грошові мотиви стають головними: освітні послуги можуть отримати ті, хто має гроші²⁴. Частина людей ще намагається конкурувати в нерівних умовах за одержання доступу до елітарної освіти, однак для більшості потенційних студентів такі освітні блага стають недоступними. Освіта в результаті набуває закритого характеру і перетворюється на суспільне благо, що виключається зі споживання.

Особливу роль у цьому процесі відіграють університети. На думку Г. К. Ашина, ідея університету (перші університети з'явилися у XII–XIII ст.) народилася саме як ідея елітного навчального закладу. Гарвард, Принстон, Єль, Оксфорд, Кембридж, Сорбонна, Московський, Токійський та інші провідні університети світу відіграють фундаментальну роль у формуванні еліт постіндустріального суспільства. Ті, хто закінчив ці навчальні заклади, мають більш престижну і високооплачувану роботу, ніж ті, хто відвідував державні університети. Проте для нинішнього здобувача елітної позиції вже недостатньо бути «справжнім аристократом», просто закінчити Гарвард чи Єль. Як писав Р. Мілс, важливо, який Гарвард або Єль. Під «справжнім» Гарвардом розуміють той чи інший аристократичний клуб при цьому університеті — «Порсейлайн» чи «Флай», під «справжнім» Єлем — «Фенс» тощо. В елітних навчальних закладах формується специфічна елітарна субкультура, яка підтримується родинними зв'язками, закритими школами, клубами.

Клубом називають обмежену кількість споживачів, які мають можливість без обмежень споживати якесь клубне благо і при цьому утворюють єдиний господарський суб'єкт. Клуби формуються шляхом сплати грошових внесків і закріплення членства. Зрозуміло, що створення клубів неможливе без по-

яви груп населення з відносно високими доходами і розвиненими потребами²⁵.

Клубні блага мають властивість невиключності зі споживання членів клубу, і в цьому плані вони подібні до суто суспільних благ. Разом із тим клубні блага не мають властивості неконкурентності, оскільки із збільшенням чисельності членів клубу якість споживання для кожного з них погіршується. Ціна клубного блага (клубної карти), інакше кажучи, залежить від обсягу клубного блага і чисельності клубу. Максимальна грошова сума, яку готовий заплатити член клубу за заданого обсягу блага і заданій чисельності клубу, відбиває функцію корисності клубного блага²⁶.

Як клубне благо вища освіта стратифікує суспільство, створюючи різні можливості доступу до освітніх ресурсів для різних верств населення. Додатковий дохід (краща посада, вища заробітна плата тощо), який у майбутньому буде одержувати фахівець — випускник «клубу», обумовлений у тому числі і використанням привілейованого доступу до якісних ресурсів клубної освіти. Цей дохід можна вважати рентним: його одержують «свої» випускники клубу і ніхто інший.

У СРСР своєрідними освітніми «клубами» були ВНЗ, у яких здійснювалася підготовка дипломатів. Вони відрізнялися закритістю для «простих» абітурієнтів. «Пайовим внеском» для вступу до таких «клубів» були гроші і ділові зв'язки або службова посада батьків. Небагато змінилося і в незалежній Україні. Незадоволений попит на якісну освіту та бажання наблизитися за рівнем життя до еліти країни в умовах нової системи вступу до ВНЗ виявили заінтересованість абітурієнтів саме у спеціальностях «міжнародні відносини», «міжнародні економічні відносини» та «міжнародне право» у провідних ВНЗ. Формуванню «клубів» сприяють і різного роду «спеціальні пропозиції», як-то прийом до юридичних ВНЗ за направленнями на навчання від правоохоронних органів. Якщо абітурієнт — учорашній школяр, то він за визначенням не міг працювати ні в системі МВС, ні в СБУ, ні в прокуратурі. Але там працюють його батьки або знайомі батьків. І доступ до вищої освіти «обраних» фактично гарантується.

Ми обмежилися лише кількома аспектами проблеми доступності вищої освіти в Україні. Зрозуміло, що спектр дослідження набагато ширший. Економіка знань потребує освічених, висококваліфікованих працівників, і суспільство має створювати всі умови для розвитку освітньої сфери, дійсного реформування вищої школи.

²⁴ Сухарев О. С. Институциональная теория и экономическая политика: К новой теории передаточного механизма в макроэкономике. Кн. II. Экономическая политика. Проблемы теоретического описания и практической реализации / О. С. Сухарев; РАН, Ин-т экономики. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2007. — С. 563.

²⁵ Мортіков В. Суспільні блага та економічна політика / В. Мортіков // Україна: аспекти праці, 2005. — № 2. — С. 30.

²⁶ Корнейчук Б. В. Информационная экономика: учеб. пособие / Б. В. Корнейчук. — СПб.: Питер, 2006. — С. 200–201.